

Dr. ANTUN KOBAŠIĆ

Redovni profesor na Fakultetu za turizam i vanjsku trgovinu Dubrovnik

TURIZAM U RAZVOJU DUBROVAČKOG GOSPODARSTVA TIJEKOM XX. STOLJEĆA

UDK 338.48(497.13)

Prethodno priopćenje

Prihvaćeno: 6.10.1993

Sažetak

Turizam je u ovom stoljeću odigrao značajnu ulogu u razvoju dubrovačkog gospodarstva. Rastuća turistička potražnja potaknula je razvoj raznih djelatnosti u stvaranju ponude turistima. Tako su te djelatnosti tijekom proteklog 90-godišnjeg razdoblja, stalno jačale svoj položaj u gospodarskoj strukturi dubrovačkog područja. Od neznatnog udjela u toj strukturi na početku stoljeća, one su postale dominantne, s ogromnim udjelom u društvenom proizvodu područja (preko 50 %).

Najviše su ojačale one djelatnosti što čine glavni dio neposredne turističke ponude, a klasifikacijom djelatnosti svrstane su u gospodarsko područje "ugostiteljstvo i turizam". Obuhvaćaju ugostiteljstvo (pretežno hotelijerstvo) i turističko posredovanje (agencije). Te su djelatnosti mijenjale svoj položaj u gospodarskoj strukturi. Tako su u prvom dijelu promatranog razdoblja (do I. svjetskog rata) zauzimale skromno peto mjesto; u drugom dijelu tog razdoblja (između dva rata) izbile su na četvrto mjesto; a na kraju trećeg dijela, odnosno na kraju cijelog 90-godišnjeg razdoblja, čvrsto su zauzele prvo mjesto u gospodarskoj strukturi dubrovačkog područja.

Ključne riječi: razvoj, turizam, gospodarstvo, turistički promet, smještajni kapaciteti, turističke djelatnosti.

UVOD

Početak organiziranog turizma na Dubrovačkom području pada pred sam kraj 19. i početak 20. stoljeća. Prije toga turisti su ovdje dolazili uglavnom pojedinačno, ili u manjim grupama, ali bez neke posebno organizirane aktivnosti i usmjeravanja. Nakon skromnog početka "bavljenja" turizmom, ovdje će se postupno razvijati "turističke" djelatnosti što će kasnije prerasti u značajnu gospodarsku i profesionalnu aktivnost na cijelom dubrovačkom području. To je bio začetak jedne gospodarske orijentacije koja će krajem predzadnjeg desetljeća ovog stoljeća biti dominantna u gospodarskoj strukturi područja. Ta dominacija "turističkih" djelatnosti u dubrovačkom gospodarstvu izražava se njihovim visokim udjelom u skupnim pokazateljima ekonomske razvijenosti područja, do kraja devetog desetljeća ovog stoljeća. Riječ je o djelatnostima čiji subjekti sudjeluju u ostvarivanju turističkog prometa kao neposredni ili posredni nositelji turističke ponude, odnosno subjekti koji se svojim uslugama (ili proizvodnjom) uključuju u ostvarivanje turističke potrošnje.

Poznato je da turizam, na područjima gdje se javlja kao korisnik ponude, utječe na aktivnost mnogih gospodarskih i negospodarskih djelatnosti, potičući njihov razvoj trošenjem dobara i usluga. Dubrovačko područje izrazit je primjer toga pa je i utjecaj turizma na razvoj zorno vidljiv kroz proteklih 90 godina, praktično od početka organiziranog primanja turista do danas. Snaga tog utjecaja na gospodarstvo ovog područja i način djelovanja na promjenu gospodarske strukture prikazat će se u ovom radu, koristeći se rezultatima šireg istraživanja o 100-godišnjem razvoju područja. Kako se samo dio "turističkih" aktivnosti može neposredno pratiti i izraziti pokazateljima unutar gospodarske strukture (područje "ugostiteljstvo i turizam"), to će se za ostale djelatnosti dati samo neki fizički i relativni pokazatelji razvoja. Pravi učinci utjecaja turizma mogli bi se dobiti tek detaljnom benefit-cost analizom, ali je to teško izvodljivo i realno moguće jedino u određenom presjeku razdoblja. Stoga se istraživanje, koje je prethodilo ovom radu, ograničilo uglavnom na osnovne djelatnosti (ugostiteljstvo i turističko posredovanje) i globalne pokazatelje za dio ostalih djelatnosti, vezanost kojih za turizam je izrazita.

1. POČETAK I KRAĆI PREGLED RAZVOJA DO II. SVJETSKOG RATA

a) Turistička kretanja - promet

Praćenje tijeka razvoja turizma na dubrovačkom području, u ovom stoljeću, mora početi od prvog značajnijeg događaja koji označava početak orijentacije na organizirani turizam (komercijalna i društvena aktivnost u privlačenju turista). Taj trenutak ovdje je bio otvaranje hotela "Imperial"

1897. godine.¹ Do tada se određeni promet stranaca odvijao spontano, a to su bili uglavnom poslovni ljudi i izletnici. Oni su se za smještaj u gradu koristili nekim manjim hotelima i gostionicama kao što su: Hotel Miramar, Hotel Petka, Hotel Lacroma i Hotel Dela Ville te gostionice "Boscheto", "K suncu", "Alla Marina", i nekim drugim manjim objektima²

Evidenciju posjetilaca (turista) u Dubrovniku općinska administracija je uvela od 1896. godine. U prvoj godini evidentirano je 1.976 posjetitelja, pet godina kasnije - 1901, na početku stoljeća, već 9.147 posjetitelja, a 1903. prvi put više od deset tisuća, tj. evidentirano je 11.424 posjetitelja.³ Slijedećih godina, do pred prvi svjetski rat, broj turista stalno raste, a isti izvor (I. Perić) iznosi da je u 1908. godini na području grada boravilo 10.896 posjetitelja, godinu dana kasnije, tj. 1909. godine, 13.233 posjetitelja, a već 1912. godine gotovo 26.030 posjetitelja na gradskom i prigradskom području.

Osim posjetitelja koji su noćili u Dubrovniku i tako evidentirani kao turisti, početkom stoljeća bilo je dosta onih koji su kao izletnici ili tranzitni putnici dolazili u Dubrovnik i zadržavali se kraće vrijeme. Za rast posjeta Dubrovniku presudnu ulogu imalo je uvođenje brzih parobrodskih pruga (u zadnjem desetljeću 19. stoljeća) na relaciji Trst - Kotor, s redovnim pristajanjem u Dubrovniku. Već godine 1901. u Dubrovačku luku pristalo je 1.673 parobroda sa 42.178 putnika.⁴ U istoj godini Dubrovnik je povezan uskotračnom željeznicom s unutrašnjosti,⁵ odakle je stizao također određen broj putnika i izletnika, što u prvo vrijeme nije bilo zanemarivo, ali kasnije prilično neznčajno u usporedbi s drugim oblicima prijevoza.

Razvoju turizma u to vrijeme posvećivana je posebna pažnja. Već godine 1897. ovdje je osnovano Društvo za promicanje interesa Dubrovnika, čija je glavna svrha bila "da posjetiocima Dubrovnika učini ugodnim boravak i da jakom i uspješnom utakmicom pribavi što više stranaca u Dubrovnik".⁶ To društvo kasnije će igrati značajnu ulogu u razvoju dubrovačkog turizma, a u prvim će godinama (do ratne 1914), uz brojne inicijative i poticaje nadležnim, preuzimati i nekoliko značajnih komunalnih i gospodarskih akcija (uređenje parka Gradac, put preko Gorice Sv. Vlaha, javno kupalište Ploče, skalinata uz Posat i dr.), organiziranje kulturnih manifestacija itd.

1 Otvaranje hotela "Imperial" 29.1.1897. opisano je u listovima "Crvena Hrvatska", 5/1897, i "Dubrovnik", 5/1897.

2 Stanje krajem prošlog i početkom ovog stoljeća, s podacima ovdje datim, obradio: I. Perić, Razvitak turizma u Dubrovniku i okolici..., Zavod za povijesne znanosti, JAZU, Dubrovnik, 1983, str. 65-70.

3 I. Perić, op. cit. str. 67-68.

4 Ibidem, str. 52/54.

5 Puštanje željeznice u promet 15-16. srpnja 1901. popratili su prigodnim člancima "Dubrovnik", br. 29 od 21.7.1901, i "Crvena Hrvatska" od 20.7.1901.

6 I. Perić, op. cit., str. 84.

Za početni razvoj turizma na dubrovačkom području veoma je značajna uloga čeških turista, koji su već u zadnjem desetljeću 19. stoljeća dolazili na ovo područje organizirano preko češkog turističkog kluba iz Praga. Ta kretanja, i sklonost Čeha Dubrovniku, potakla su osnivanje dioničkog društva pod imenom "Dubrovačko kupališno i hotelsko društvo s.o.j." 1912. godine u Pragu. To društvo je uoči prvog svjetskog rata kupilo građevinske terene u Srebrenom i Kuparima, s namjerom da ulože kapital u turističko-ugostiteljske kapacitete.⁷ Rat je 1914. godine prekinuo rastući turistički promet. U poratnom se razdoblju, polazeći od prilično skromne osnove, rst turističkog prometa nastavio.

Nakon I. svjetskog rata turizam se ponovo vraća postupno na ovo područje, polazeći od dosta osiromašene ponude. U godini 1919. već su otvoreni (i radili) hoteli "Imperial" i "Bijeli dvorac", a neki podaci govore o znatnijem broju turista te godine. Tako I. Perić, zbog nedostataka neposredne evidencije, daje procjenu prema broju prodanih tramvajskih karata u 1919. kada ih je bilo 2,5 puta više nego prethodne godine, ne računajući pretplatne karte⁸ U 1920. godini nastavlja s radom "Dubrovačko kupališno i hotelsko društvo", a češko-jugoslavenskim kapitalom preuređuje se bivša tvornica cigle u "privremeni hotel" Kupari. Tako već 1921. značajnije raste promet turista (uglavnom domaćih). Te godine uspostavlja se longitudinalna pruga "Dubrovačke parabrodske plovidbe" na pravcu Gruž-Trst (dva puta tjedno) uz pristajanje u Korčulu, Split i Šibenik, druga pruga Gruž-Bari (jednom tjedno) i treća Gruž-Bar uz pristajanje u više usputnih luka. Iste godine nastavlja s radom i "Društvo za promicanje interesa Dubrovnika", a usvajanjem novih pravila mijenja ime u "DUB".⁹

Od godine 1922. uspostavlja se stalna statistička evidencija turističkog prometa na području grada (gradske općine). Evidentirani promet te godine ističe se kao najveći u desetljeću (288.186 noćenja na području grada), a značajan je i porast novih kapaciteta u turizmu. Taj veliki i nenadani porast turističkog prometa u 1922. godini bio je protumačen kao "više produkt specijalne poslovne konjunktore i nemirnog duševnog raspoloženja nego nekog razvijenog smisla za turizam" pa je "zato ta nagla poplava bila i slučajna i prolazna pa je brzo i nestala".¹⁰ Rezultat iz te godine neće se ponoviti svo do 1933. godine, kada će sa 321.368 noćenja biti prvi put i premašen.¹¹

Zanimljivo je da tijekom poznate svjetske ekonomske krize (1929-1933) dubrovački turizam nije bio značajnije reduciran osim u 1931. i 1932. godini, dok je u 1933. čak ostvaren spomenuti promet koji po broju noćenja nadmašuje sve dotadašnje godine pojedinačno. U tom razdoblju čak

7 Ibidem, str. 112

8 Ibidem, str. 137

9 Ibidem, tr. 139-140.

10 Revija "Dubrovnik", TS, knj. 1, Dubrovnik, 1929, str. 72.

11 "Dubrovački turizam", sv. V. God. izvještaj TS Dubrovnik za 1939.god., Dubrovnik, 1940, str. 22.

su unekoliko porasli i kapaciteti ovdašnje turističke ponude. Osim toga, tih "kriznih" godina Dubrovnik bilježi mnoge značajne posjete, koje su imale veliko propagandno značenje za ovaj grad (Bernard Shaw 1929, Miroslav Krleža 1930, W. Valk 1933, pa Kongres PEN klubova 1933 i dr.)¹²

Nakon 1933. turistički promet raste iz godine u godinu, a vrhunac dostiže u 1938. godini. Kretanja turističkog prometa u tim "najplodnijim" godinama ovog (međuratnog) razdoblja, na području grada, izgledalo je ovako:¹³

- 1934. god. 40.743 posjete sa 386.655 noćenja
- 1935. god. 40.761 posjeta sa 421.529 noćenja
- 1936. god. 42.499 posjeta sa 420.229 noćenja
- 1937. god. 49.990 posjeta sa 475.149 noćenja
- 1938. god. 58.050 posjeta sa 473.551 noćenja

U zadnjoj predratnoj godini, koja je još nešto značila u turističkom prometu (1939), ostvareno je 47.098 posjeta, ali samo 333.042 noćenja. Iste godine na području Župa - Cavtat ostvareno je 79.789 noćenja, a na ostalom djelu dubrovačkog područja još 59.331 noćenje, tako da je na cijelom području (koje nije svih godina tako evidentirano) ostvareno ukupno 472.162 noćenja. Očito da predratna atmosfera nije poticala na dulji boravak, pa je, i odnosu prema ranijim godinama, naglašena disproporcija između broja posjeta i noćenja.¹⁴

b) Razvoj turističke ponude i uvjeta boravka turista

Nakon izgradnje hotela "Imperial", Dubrovnik je početkom ovog stoljeća dobio još nekoliko novih smještajnih objekata. Godine 1900. u Dubrovniku su radili hoteli: "Imperial", "Della Ville", "Lacroma", "Miramare" i "Petka" te svratišta: "Al Ancora" i "Al Sole". U prvim godinama grade se novi objekti: Hotel "Austria" (1902), lječilište "Thermotherapia" (1903), Hotel-restaurant "Gradac" (1908), hotel "Dalmacija" (1912), svratište "Domovina" (1913), hotel "Odak" (1913), "Grand hotel lapad" (1914), te nekoliko manjih pansiona, svratišta i gostionica. Uz prethodno spomenute tu su još djelovali: svratište, hotel i restaurant "Sarajevo"; restoranti "Central", "Maslač", "Ala Grota", "Pavlović" i "Alfirov!"; pansioni: "Adria", "helena", "Villa Hariet", "Villa Roma", te nekoliko drugih ugostiteljskih objekata koji nisu imali smještajnih jedinica.¹⁵ Tako je u 1914. godini na području grada bilo petnaestak smještajnih objekata.

12 I. Perić, u cit. knjizi, str. 163-169, šire opisuje posjete, pojedinačne i grupne.

13 "Dubrovački turizam", sv. V. op. cit., str. 22

14 Prvih godina se evidencija vodila samo za gradsko područje, tako da je povezano prikazan tek za 1937. god. (izvor kao bilješke 11 i 12)

15 I. Perić, op. cit., i M. Kapović, Radnički pokret u Dubrovniku 1874-1941, HAD, Dubrovnik, 1985, str. 52-53.

Kapaciteti za smještaj turista nastavili su s rastom i nakon rata. U prvim poslijeratnim godinama širili su se i na područje izvan grada (1920. god. hotel "kupari", 1923. god. sanatorij "Tiha" u Cavtatu itd.). Već 1925. godine na dubrovačkom području ima 35 raznih objekata za smještaj u ovim mjestima: Dubrovnik (Grad, Gruž i Lapad) 17 objekata, Cavtat 3, Kupari 1, Mokošica 1, Lopud 2, Šipanjaska luka 5 i ostala mjesta 6 objekata.¹⁶

Deset godina kasnije, nakon izvjesnog usporavanja izgradnje za svjetske ekonomske krize (1929-1933), smještajni kapaciteti bili su znatno veći, tako da je 1935. godine područje raspolagalo sa 60 takvih objekata i 1.395 soba, uglavnom u istim mjestima. Tada je u Dubrovniku bilo 37 objekata sa 824 sobe, u Cavtatu 4 objekta sa 61 sobom, Kupari - Mlini - Srebreno 8 objekta sa 293 sobe, Lopud - Koločep - Šipan 8 objekata sa 199 soba i u ostalim mjestima 3 objekta sa 18 soba.¹⁷

Pred kraj međuratnog razdoblja, u 1938. godini, ovo je područje raspolagalo s preko 70 hotela, pansiona i prenočišta, odnosno ugostiteljskih objekata za smještaj, u kojima je bilo više od 1.500 soba (točnih podataka nema, jer se razlikuju u više izvora).¹⁸ Osim tih ugostiteljskih objekata, na istom području te godine bilo je evidentirano, prema istim izvorima, ukupno 447 privatnih soba za izdavanje strancima, s oko 1.000 kreveta.

U turističke kapacitete se, također, može računati i preko 120 lokala tzv. malog ugostiteljstva na području tadašnje općine Dubrovnik (restorana 20, gostionica 36, krčmi 17, kavana 17, itd.).¹⁹ S tim kapacitetima ovo je područje ušlo u II. svjetski rat. Nakon rata u turizmu je sve počelo ispočetka.

Rastu turističkog prometa i poboljšanju uvjeta boravka turista na ovom području svakako je pridonjelo nekoliko poboljšica u prometnoj sferi. Počelo je 1923. s produženjem uskotračne pruge Sarajevo-Višegrad-Užice koja je otvorila put prema sjeveroistoku zemlje, odakle je zatim povećan broj turističkih dolazaka. U gradu je produžena tramvajska pruga Batala-Uvala Lapad (1928), a iste godine je povećan vozni park taxi-automobila (100 vozila) za izlete, uvedeno je i nekoliko autobusnih linija, bolje je organiziran i povećan broj parobrodskih linija s

16 Hoteli i svratišta na jugoslavenskom primorju, Putnički ured Split, II. izd. br. 10, 1925, str. 3-19.

17 Prema I. Periću, op. cit., str. 185-186. (broj soba ovdje je veći za 22, jer je dodan kapacitet pansiona "Miami" za koji I. P. nije dao podatke.)

18 Podaci o kapacitetima razlikuju se u četiri izvora. Tako I. Perić u citiranoj knjizi, str. 187-188, i "Dubrovački informator" nalaze 49 hotelskih objekata s oko 1500 soba + 9 objekata u Župi, sa 691 sobom. TS u Dubrovniku, Turistički izvještaji za 1937-38m str. 90, vode 60 hotela i pansiona u gradu i 9 u Župi (str. 93) sa 2000+396 soba, dok publikacija "Turizam dubrovačkog kraja", Dubrovnik, 1955, str. 8, piše o 52 objekta sa 1410 ležaja u gradu i 9 objekata sa 698 ležaja u Župi (sve za 1938. godinu).

19 "Dubrovački informator", TSA, Dubrovnik, 1938, str. 51-52.

Dubrovnikom, a od 1936. uspostavljen je i sezonski zračni promet (preko aerodroma u Grudi).²⁰

2. TURISTIČKA KRETANJA NAKON II. SVJETSKOG RATA

a) Smještajni kapaciteti i turistički promet

O obnavljanju turizma u poslijeratnom razdoblju počelo se brinuti neposredno poslije rata. Već godine 1945. NO grada Dubrovnika poziva "vlasnike hotela, pansiona i svratišta" da prijave štete i informiraju o stanju objekata,²¹ s namjerom da se oni obnove. U kasnijem izvještaju Odsjeka za trgovinu istog NO-a stoji da je u ljetu te godine radilo 3 hotela, 2 prenoćišta i 14 kavana, a od popisanih 158 ugostiteljskih radnji "uslijed prilika stvarno ne radi 56 radnji".²² Slijedeće 1946. godine otvaraju se još 2 "državna hotela" (Imperial i Lapad), ukida se Pravilnik o snabdijevanju posjetilaca turističkih mjesta i uvode "turističke potrošačke karte", a uz to još plaćeni godišnji odmori i povlastice na željeznicama. To potiče turistički promet koji je u 1946. godini u gradu iznosio 77.707 noćenja, u čemu 3.352 stranih turista.²³

U godini 1947. su osposobljeni novi smještajni objekti (4 hotela u gradu i jedan u Župi) i znatno povećan turistički promet, s ostvarenih 234.948 noćenja, među kojima 35.635 stranih (pretežno Čeha).²⁴ Od tada se, iz godine u godinu, povećavaju turistički (smještajni) kapaciteti, uglavnom u osnovnim objektima i odmaralištima, koji su se u to vrijeme rekonstruirali za turističke potrebe. Prema podacima tadašnjeg Turističkog saveza, broj raspoloživih kreveta i ostvareni promet po godinama do 1949. iznosio je:²⁵

- 1946. godine	6.650	kreveta sa	77.707	noćenja
- 1947. godine	12.365	kreveta sa	234.948	noćenja
- 1948. godine	15.032	kreveta sa	340.241	noćenjem
- 1949. godine	17.690	kreveta sa	606.758	noćenja

20 U 1938. godini postojale su svakodnevne sezonske veze na linijama Dubrovnik - Sarajevo, Dubrovnik - Sarajevo - Zagreb - Beč - Brno - Prag i Zagreb - Split - Dubrovnik. (I. Perić op. cit., str. 183-84)

21 "Naša kronika", br. 34. od 14.6.1945.

22 NOO Grada, Odjel za trgovinu i opskrbu, Izvještaj o radu povjereništva, Dubrovnik, 23.2.1952

23 O otvaranju "državnih" hotela i o potrošačkim kartama vidi: A. Kobašić-M. Urban, Prilozi za kroniku razvoja poslijeratnog Dubrovnika, "Dubrovnik", 5-6/1984, str.8-9, a o kapacitetima Statistički godišnjak općine Dubrovnik, 1. knjiga 1979, str. 199.

24 Statistički godišnjak općine Dubrovnik, knj. I, 1979, str. 199

25 TS dubrovačkog područja, Turizam dubrovačkog kraja, Dubrovnik, 1955, str. 8

Na neznatno povećanom kapacitetu u 1950. godini ostvareno je 745.307 noćenja, odnosno rekord koji je premašen tek 14 godina kasnije, tj. u 1964. godini. U međuvremenu se može govoriti o stagnaciji turističkog prometa koji je sve do 1963. godine, po broju noćenja, bio ispod onoga u 1950. godini, uz stanoviti rast udjela stranih i stalno opadanje domaćih noćenja. U spomenutoj 1964. godini već je udio stranaca veoma visok: preko 65 % ukupno ostvarenih 812.270 noćenja.²⁶ To je praktično početak snažnijeg deviznog pritjecanja, od kojeg ipak nositelji ponude i lokalna zajednica (i gospodarstvo) neće imati koristi jer su devizni fondovi centralizirani.

Prvi put nakon rata turistički promet će prijeći milijun noćenja u 1965. godinio i tada, nakon dvije slabije godine, kad se opet smanjuje ispod milijun, nastaviti uspon do apsolutnog rekorda 1985. godine, kada je ostvareno 5,868,240 noćenja, u čemu su stranci sudjelovali sa 52,3 %. Taj promet je nakon 1985. nešto smanjen i stagnirao slijedećih godina, a najniži u tom nizu godina bio je 1990. kad je ostvareno 4,461.357 noćenja²⁷ Bez obzira na spomenutu stagnaciju posljednjih godina, turistički promet je znatno utjecao na razvoj gospodarske aktivnosti ovog područja, svakako jače od bilo čega drugog.

Velikom rastu aktivnosti u ovoj gospodarskoj grani mnogo je pridonjela opsežna izgradnja smještajnih i drugih kapaciteta namijenjenih turizmu. Svakako je najznačajnije ono što je učinjeno u izgradnji hotelskih (i sličnih) objekata, tj. osnovnih smještajnih objekata. Značajnija investicijska aktivnost u tom području, nakon osposobljavanja starih hotela, počela je s izgradnjom kamp-naselja na Lapadu i Srebrenom (1954), a nastavila se s izgradnjom novih hotela: motel Srebreno i Adriatic I sa zgradom restorana (1958), hotel Petka (1961), hoteli Kupari, Stadion i Neptun (1962), Neptun II, Adriatic II i paviljon Epidaurusa u Cavtatu (1964) te nekoliko adaptacija. Između 1966. i 1972. godine, u eri "ofanzivne" izgradnje, potaknute beneficijama za investicije, nastali su hoteli: Admiral, Adriatic III, Lafodija, Orlando, Astartea, Plat, Albatros, Dubrovnik-Palace, Lero, Libertas, novi Excelsior, nova Argentina i Faraon (Trpanj). U to vrijeme otvaraju se "Konavoski dvori", rekonstruira "Soderini" i grade restorani na Pelješcu (uz nekoliko privatnih ugostiteljskih radnji), a počinje i izgradnja "Babina kuća".²⁸

Nakon spomenutog razdoblja 1966-1972. godine, usporava se, otvaranje novih gradilišta, ali se ipak još grade i otvaraju veliki hotelski objekti: Croatia (1974), Dubrava-Babin kuk (1976), tri nova hotela u Kuparima (posljednji 1980), Odisej na Mljetu (1978), Hotel u Šipanskoj luci

26 Podaci o turističkom prometu iz Statističkog godišnjaka općine Dubrovnik knj. I; od 1978-80. iz Statističkog godišnjaka općine Dubrovnik, knj. IV, 1982; a za 1981-90. TSO, Analiza turističkog prometa...za 1990, Dubrovnik, 1991, str. 4.

27 Ibidem, str. 4.

28 Podaci o izgradnji hotela i sličnih objekata, prema A. Kobašić-M. Urban, op. cit., str. 17-18.

1979

(1978), Admiral u Slanom (1983), dogradnja Libertasa (1982), Belvedere (1985), novi objekt hotela Lapad i Minčeta (1987) "Vrtovi sunca" i kompleks Epidaurusa (1988), više dogradnji s povećanjem kapaciteta (Albatros, Plakir, Imperial, Libertas, Splendid) i niz drugih objekata (restoran Nautika, Minčeta i dr).²⁹ Takva izgradnja osigurala je kapacitet od 20.513 kreveta u osnovnim smještajnim objektima u 1990. godini.³⁰

Osim tih osnovnih smještajnih objekata, na ovom području je, tijekom promatranog razdoblja, podignuto nekoliko odmarališta (radnička, omladinska i dječja odmarališta), zatim auto-kampova i drugih komplementarnih kapaciteta. Odmarališta su činila značajan dio ukupnog smještaja, a najveći kapacitet dostigla su 1983. godine, kada su imala 8.159 kreveta, ili 14,8 % ukupnog smještajnog kapaciteta na području općine.³¹ Nakon toga smanjuje se broj odmarališta i njihovi kapaciteti, tako da je u 1990. godini njihov udio u ukupnim smještajnim kapacitetima smanjen na 6.203 kreveta ili 10 %.

Auto-kampovi su u promatranom razdoblju imali značajno mjesto u kapacitetima za smještaj turista, ali su stalno mijenjali svoj udio u ukupnom kapacitetu, što je shvatljivo zbog njihove promjenljive veličine. Najveći kapacitet tih kampova bio je u 1984. godini, kada je registrirano 14.295 mjesta (u 1990. god. 12.435 mjesta). Privatni smještaj (sobe u stanovima i vilama) također je bio značajni dio kapaciteta, ali se mijenjao po godinama (ovisno o broju prijavljenih soba za izdavanje). Najviše registriranih kreveta u tim kapacitetima bilo je 1988. godine (18.219 kreveta, tj. preko 30 % ukupnog kapaciteta).³² (Izveštaji ovlaštenih inspektora i broj podnesenih prijava za prekršaje, govore o znatno većem broju stvarno iznajmljivanih privatnih soba tijekom cijelog razdoblja.)

Struktura smještajnih kapaciteta u 1990. godini na području općine Dubrovnik prikazana je u tablici 1.

Ako se iz dostignutog kapaciteta u 1990. godini isključi ono što je promjenljivog karaktera (kampovi i privatne sobe), u usporedbi sa zadnjom godinom predhodnog razdoblja (1988) uočava se porast tih kapaciteta gotovo šest puta (od oko 2.000 na 11.862 sobe).

29 Za objekte izgrađene do 1984. podaci iz citiranog rad A. Kobašić-M. Urban, str. 17-18, a za one nakon 1984. iz Informacija o osiguranju sredstava za investicije, SDK, sjed. Dubrovnik, po godinama 1985/90.

30 TSO, Dubrovnik, Analiza turističkog prometa.za 1991, str. 23

31 TSO, Dubrovnik, Analiza turističkog prometa...za 1983, str. 19.

32 Statistički godišnjaci općine Dubrovnik, knj. II (do 1978), knj. IX-X (za 1979-1987) i TSO, Dubrovnik, Analiza turističkog prometa za godine 1988, 1989, i 1990.

Smještajni kapaciteti u 1990. godini

Tablica 1

Vrsta objekta	Kapacitet			
	Objekata	Soba	Kreveta	% kreveta
Hoteli i slični objekti	54	9.914	19.596	35,0
Odmarališta - razna	37	1.948	5.324	9,5
Kampovi - razni	30	-	15.105	27,0
Privatne sobe	-	7.649	15.852	28,3
Ostalo	1	35	102	0,2
S k u p a	122	26.086	55.979*	100,0

* Nisu uključeni pomoćni kreveti, kojih ima 4.922, a od toga 2.382 u hotelima (ukupan broj bio bi 60.901 krevet)

Izvor: TSO, Analiza turističkog prometa na području općine Dubrovnik u 1990. godini, Dubrovnik, travanj 1991, str. 34.

Smještajni kapaciteti ovog područja na kraju promatranog razdoblja su bili različite kvalitete. Po tehničkim uvjetima najbolju strukturu imalo je hotelijerstvo koje je u 1990. bilo razvrstano u ove kategorije:³³

- kategorija "L" 4 hotela sa 897 soba = 9,6 %
- kategorija "A" 14 hotela sa 3.203 sobe = 34,4 %
- kategorija "B" 30 hotela sa 5.077 soba = 54,5 %
- kategorija "C" 3 hotela sa 136 soba = 1,5 %

Na smještajnim kapacitetima, kojima je dubrovačko područje raspolagalo u razdoblju nakon II. svjetskog rata do 1990. godine, ostvarivao se relativno veći turistički promet nego u drugim sličnim turističkim odredištima. To pokazuje i relativno visoka iskorištenost osnovnih smještajnih kapacitea (uzevši u obzir da velik dio tog kapaciteta posluje sezonski). Prosječna duljina boravka turista na ovom području kretala se oko jedne standardne veličine (oko 7 dana), što pokazuje da se motivi boravka i globalna struktura turista nisu znatnije mijenjali tijekom 40 godina (izuzev skraćenja u 1990). Ostvarivani promet i duljina boravka turista prikazani su u tablici 2 (u razmacima od pet godina, između 1950. i 1990. godine).

Osim tog prometa turista koji je registriran u smještajnim kapacitetima, ostvarivao se velik dio prometa s izletnicima, tranzitnim putnicima i onima koji su dolazili brodovima na kružnim putovanjima. Prema nekim procjenama, takvih posjetitelja u ljetnoj sezoni bilo je u prosjeku oko 10.000 dnevno, a njihova potrošnja na ovom području bila je veoma značajna.

Ukupni smještajni kapaciteti na ovom području, tijekom promatranog razdoblja, korišteni su znatno bolje od prosjeka sličnih uzduž obalnog područja (i otoka) Hrvatske. U tome su znatno povoljniju (i relativno, zadovoljavajuću) iskorištenost imali kapaciteti hotelijerstva, koji su, izraženo

33 TSO, Dubrovnik, cit. analiza za 1990, str. 35.

danima pune zauzetosti hotela, nakon 1960. godine imali ovu iskorištenost:³⁴

- 1960. godine 146 dana pune zauzetosti
- 1965. godine 177 dana pune zauzetosti
- 1970. godine 168 dana pune zauzetosti
- 1975. godine 176 dana pune zauzetosti
- 1980. godine 173 dana pune zauzetosti
- 1985. godine 175 dana pune zauzetosti
- 1990. godine 161 dan pune zauzetosti

Smanjenje zauzetosti u 1990. godini svakako je dijelom posljedica smanjenja posjeta ali i skraćivanja odmora turista koji su ovdje boravili u vrijeme izbijanja "balvanske pobune".

Turistički promet tijekom 40-godišnjeg razdoblja

Tablica 2

Godina	Broj posjeta	Broj noćenja	Prosječan boravak dana
1950.	70.499	559.386	7,9
1955.	97.745	615.144	6,3
1960.	132.058	947.185	7,2
1965.	274.485	1,962.660	7,2
1970.	445.446	2,843.334	6,4
1975.	612.415	3,976.377	6,5
1980.	722.430	4,871.433	6,7
1985.	905.156	5,868.240	6,5
1990.	756.799	4,461.357	5,9

Izvor: Statistički godišnjak općine Dubrovnik, knjiga I, 1979, str. 198 (do 1975. god.), i TSO, Analiza turističkog prometa općine Dubrovnik u 1990, str. 4 za 1980, 1985. i 1990)

b) Ostali kapaciteti neposredne turističke ponude

Među kapacitete neposredne turističke ponude spada svakako tzv. malo ugostiteljstvo, tj. onaj dio ugostiteljstva što se bavi prehranom i točenjem pića. U tom "malom ugostiteljstvu" na početku razdoblja bilo je registrirano 100-tinjak radnji (privatnih, društvenih i zadružnih). Privatne su većinom nacionalizirane ili su se prestale baviti djelatnošću (pod pritiskom porezne politike i regulative). Kasnije je takve kapacitete razvijao društveni i zadružni sektor, a pri kraju razdoblja nešto ozbiljnije počeo se razvijati i privatni, koji je u 1990. godini imao registrirano 280 ugostiteljskih radnji na području općine (plus 67 radnji kao dopunski rad)³⁵

³⁴ TSO, Dubrovnik, cit. analize: za 1989, str. 44, i 1990, str. 31.

³⁵ Udruženje samostalnih privrednika, Dubrovnik, Evidencija na osnovi registra uprave općine, Dubrovnik, VI/1990.

Turističke agencije, kao dio turističke ponude, ostvarile su također znatan napredak od početka do kraja ovog razdoblja. Počelo je 1947. godine, kad je u Dubrovniku ponovo otvorena poslovnica "Putnik". Nakon decentralizacije tog poduzeća, u Dubrovniku se godine 1952 poslovnica pretvara u samostalno poduzeće pod istim imenom.³⁶ Kasnije će, 1962, promijeniti ime i nastaviti kao "Atlas". Ovo poduzeće, čije je sjedište u Dubrovniku, narednih će godina širiti mrežu svojih poslovnica na području općine i šire na području tadašnje Jugoslavije. Priključivat će mu se i neke organizacije iz drugih mjesta (Šibenik, Banja Luka, Split), a ujedno će širiti u svoju djelatnost.

"Atlas" osniva vlastitu putničku flotu i nabavlja plovne jedinice (prvi p/b "Antika" 1966), u kojoj je najveći brod bio "Ambasador" kapaciteta 600 putničkih mjesta i 218 kreveta u kabinama³⁷ (nabavljen 1978, prodan 1984). Najmoderniji brod u Atlasovoj floti bio je "Adriatic", (kapaciteta 650 putnika), uključen u flotu 1985. godine. U toj floti godine 1990 plovilo je 19 jedinica, registriranih za prijevoz 1.796 putnika. Među tim jedinicama najveći je bio m/b "Adriatic", slijedila su ga dva m/jedrenjaka: "Argosy" 230 i "Astral" 170 putnika, a zatim sedam m/b s pojedinačnim kapacitetom između 100 i 120 putnika te četiri manja m/č s kapacitetom od 12 do 50 putničkih mjesta.³⁸

Tijekom vremena "Atlas" je širio svoju djelatnost i kroz otvaranje emitivnog sjedišta u Zagrebu, zatim poslovnice u drugim gradskim središtima, izgradio je žičaru na Srđ (1969), itd. Kroz to vrijeme modernizira i povećava svoj vozni park, u kojem je najviše izletničkih autobusa, angažiranih na brojnim izletničkim programima. Uz vlastite autobuse, ovo poduzeće od 1972. u sezoni unajmljuje i autobuse drugih prijevoznika. Tako su u 1972. godini poslove obavljali s 35 vlastitih autobusa i 40 unajmljenih, u 1981. s 46 vlastitih i 36 unajmljenih, a 1990. s 53 vlastita autobusa (2.424 sjedala) i 10 manjih (po 12 sjedala), 8 osobnih automobila te 35 unajmljenih autobusa (više unajmljenih bilo je u 1989. jer je 1990. bila jedna od turistički lošijih godina).³⁹

Osim agencije "Atlas" na ovom je području kasnije osnovana i agencija "Dubrovnik-turist" (DTS), a djelovalo je i nekoliko poslovnica drugih turističkih agencija, čija su sjedišta bila izvan Dubrovnika (Putnik, Generalturist, Globtour, Kompas, Šunturist, Dalmacijaturist, Montenegro Express, Yugotours, Kvarner Express, Unis-turist, Razvitak-turist).⁴⁰ Sve te agencije imale su u Dubrovniku svoj vozni park, sastavljen od više

36 CTDI (Centar za turističku dokumentaciju i informacije) Dubrovnik, Rješenje NO Grada, Dubrovnik, br. 18266/52 od 13.9.1952.

37 S. Lazo, Putnička agencija u Dubrovniku, Dubrovnik, 1982, str. 76 (podaci do 1981) i evidencija "Atlasa" za 1990.

38 "Atlas", Stanje plovnih jedinica u 1990, Dokumentacija.

39 "Atlas", Procjena vrijednosti sredstava cestovnog prometa u 1990, Elaborat, Organizacijska jedinica "Cestovni promet", 1991.

40 TSO, Dubrovnik, Informator - Dubrovnik, Dubrovnik, 1990, 12-14.

autobusa i automobila (za transfere i izlete), a u 1990. godini počele su djelovati i neke manje privatne agencije.

Nautički turizam na ovom je području počeo najprije osvajati pojedine "divlje" lučice i sidrišta, a kasnije se organizirano razvijao. Prva veća marina izgrađena je u Komolcu, a 1990. godina raspolagala je s 450 vezova u moru i 350 na kopnu, uz cjelokupni pripadajući komfor. Sredinom osamdesetih godina dio Gruške obale je adaptiran (opremljeni vezovi) za marinu u kojoj je 1990. godine bilo registrirano 150 vezova.⁴¹

U gruškoj luci (luka Dubrovnik) posljednih je nekoliko godina promatranog razdoblja (uglavnom nakon ukidanja željeznice 1976. godine) jačala orijentacija na putnički promet, odnosno turistički. Suprotno opadanju robnog prometa, putnički je rastao učinivši ovu luku jednim od važnijih turističkih objekata. Relativno velike oscilacije putničkog prometa nekoliko posljednjih godina bile su uglavnom vezane za pristajanje velikih brodova na kružnim putovanjima. Tu su karakteristične godine: 1960. sa 536.152 putnika (rekordna u razdoblju od kraja rata do 1978); 1979. kad je broj putnika premašio spomenuti rekord za skoro 230 tisuća osoba (ostvareno 763.770 putovanja); zatim 1985. s apsolutnim rekordom od 955.477 putnika. U 1990. godini ostvareno je svega 568.926 putnika,⁴² što odgovara već spomenutom opadanju turističkog prometa. Ukupnom rastu broja putnika preko ove luke pomoglo je i povećanje broja trajekata koji su odražavali redovite veze između jadranskih obala i šire. U 1990. godini bilo je devet takvih trajektnih veza, koje su odražavale četiri kompanije (tri strane i jedna domaća).⁴³

Jedan od izrazito turističkih objekata na ovom području je Aerodrom "Dubrovnik", izgrađen 1962. godine. Odmah nakon otvaranja došao je među najprometnije naše aerodrome, a nakon značajnijih ulaganja, poslije otvaranja (produženje piste, rulne staze, gospodarski i putnički kompleks, zgrade, modernizacija primanja i otpreme putnika i dr.)⁴⁴ došao je u red najmodernijih aerodroma na ovom dijelu Europe. U godini 1990. preko Aerodroma je primljeno i otpremljeno 15.095 zrakoplova sa 1,214.719 putnikom, a najveći godišnji promet ostvaren je 1987. godine kada je preko Aerodroma prošlo 15.603 zrakoplova sa 1,422.560 putnika.⁴⁵

Mnoge druge djelatnosti iz turističke potrošnje su ostvarivale velik dio svojih prihoda, a turizmu namijenile značajan dio svoje aktivnosti i kapaciteta. To se, prije svega, odnosi na neke gospodarske aktivnosti kao što su: trgovina, obrtništvo, lokalni i prigradski promet, PTT, razne

41 TSJ, Priručnik za turističku informativnu službu, Beograd, 1990, str. 98, i dokumentacija marine "Dubrovnik".

42 Statistički godišnjaci općine Dubrovnik, knj. I i IX/X (do 1986) i RZS, Tablogrami "Promet putnika" (Luke) za 1987 - 1990.

43 R. Jelić, Luka Gruž (Dubrovnik), Naše more, 1-2/1991, 27.

44 A. Kobašić-M. Urban, op. cit. (do 1983), i SDK, sjedište Dubrovnik, Informacije...o investicijama, po godinama do 1990.

45 TSO, Dubrovnik, cit. analize za 1988, str. 58, i za 1990, str. 31.

prijevozničke aktivnosti, banke i mjenjačnice itd., ali i na neke neprivredne ustanove u području kulture, zdravstva, športa, informacija itd. Prihodi od turizma, kao izravni pokazatelji uključenosti tih djelatnosti u turizam, nisu evidentirani na način da ih se može egzaktno odvojiti pa je učinke moguće prikazati jedino opisno (i globalno), na temelju nekih ranijih istraživanja i određenih metoda procjene. Svakako, ovisnost tih djelatnosti o turizmu i njihova uključenost u turističku ponudu bili su prilično naglašeni i proporcionalni veličini turističkog prometa te kakvoći i količini vlastite ponude.

3. TURIZAM U STRUKTURI DUBROVAČKOG GOSPODARSTVA

Promatrajući turizam kao nositelja potrošnje što se ostvaruje u različitim djelatnostima, došli bismo do zaključka da je njegov stvarni udio u učincima dubrovačkog gospodarstva znatno veći od onog što se statistički prikazuje kao gospodarsko područje "ugostiteljstvo i turizam". Međutim, na odgovarajućim (službeno verificiranim) pokazateljima o strukturi gospodarstva (po djelatnostima) moguće je pratiti samo ono što je kalsifikacijom djelatnosti svrstano u to gospodarsko područje, a odnosi se na djelatnosti ugostiteljstva i turističkog posredovanja.⁴⁶

Te su djelatnosti, oslanjajući se na turistička kretanja, u prethodnom razdoblju imale visok položaj u ovdašnjoj strukturi gospodarstva, premda su počele gotovo "na začelju" takve strukture. Područje ugostiteljstva i turizma proteklih je godina ostvarilo najveći rast u gospodarstvu ovog područja, a sam turizam je snažno utjecao na cjelokupni razvoj područja, te je to ostavilo traga u svim djelatnostima koje su na bilo koji način u poslovanju povezane s turizmom. Ta međuovisnost turizma i gospodarstva ovdje je pokazala pravu snagu, što je moguće prikazati kroz nekoliko pokazatelja vezanih uglavnom za područje "ugostiteljstvo i turizam". Pokazatelji su izračunani za nekoliko tipičnih godina, od 1939. (predratne) nadalje.

⁴⁶ Klasifikacija privrednih djelatnosti u bivšoj SFRJ povezivala je ugostiteljstvo i turističko posredovanje u jedno područje. Tako je sankcionirano i Zakonom o jedinstvenoj klasifikaciji djelatnosti, Sl. List SFRJ, br. 6/1976. (važeći do kraja razdoblja).

a) **Udio gospodarskog područja "ugostiteljstvo i turizam" u društvenom proizvodu (DP) općine Dubrovnik (proizvodne djelatnosti).**⁴⁷

- 1939. godine 8,4 % (prije toga manje)
- 1953. godine 9,2 %
- 1960. godine 8,3 % (*)
- 1970. godine 19,7 %
- 1980. godine 28,9 %
- 1990. godine 33,9 % (ali prosjek 1985-1990. = 36,2 %)

* U 1960. godini smanjenje udjela prema 1953. izazvano je velikim povećanjem DP u području "promet i veze" u koje je 1956. godine uključen učinak trgovačke flote, koja je vraćena Dubrovniku krajem 1955. god.

Taj rast udjela ovog gospodarskog područja u DP praćen je i rastom broja zaposlenih, što se može uzeti kao drugi pokazatelj.

b) **Udio zaposlenih u "ugostiteljstvu i turizmu" u godišnjem prosjeku zaposlenih u gospodarstvu općine.**⁴⁸

- 1939. godine 15,0 % *	- 1975. godine 29,35 %
- 1953. godine 7,8 % *	- 1980. godine 32,2 %
- 1968. godine 20,8 %	- 1985. godine 33,9 %
	- 1990. godine 35,9 %

* Za 1938. i 1939. podaci za grad.

U ukupnom broju zaposlenih spomenutog gospodarskog područja redovito je bilo između 11,8 % i 12,5 % sezonskih radnika (u razdoblju 1966-1990), što je relativno malen udio prema drugim turističkim središtima, a omogućen je duljim poslovanjem i stanovitom solidarnošću (socijalnom) po kojoj je u stalnom radnom odnosu zadržavan velik dio osoblja, po cijenu nižih plaća svima.⁴⁹

Kao jedan od pokazatelja globalne uključenosti dubrovačkog područja u turizam može se uzeti pokazatelj tzv. "turističke gustoće". Takav pokazatelj, primjenjen na analizirano razdoblje, prikazan je u nastavku.

47 Podaci za 1939. i 1953. godinu prema elaboratu Komisije IV Sabora NRH, op. cit., str. 7; za 1960-1980. Statistički godišnjak općine Dubrovnik, knj. I. i IV; a za 1990. SDK, sjedište Dubrovnik, Informacija o poslovanju privrede...po ZR za 1990.

48 Ibidem, i Statistički godišnjak općine Dubrovnik, knj. IX/X, 1987.

49 Statistički godišnjaci općine Dubrovnik, odgovarajuće godine, i Zavod za ekonomiku i planiranje, Dubrovnik, Sezonska zaposlenost u turističkom ugostiteljstvu, Dubrovnik, 1974.

c) Pokazatelji "turističke gustoće" općine Dubrovnik (broj turističkih ležaja/postelja na 100 stanovnika)⁵⁰

Godina	U hotelijerstvu	Ukupni smještajni kapaciteti
1938.	7,0	9,0
1960.	6,3	30,4
1970.	15,8	54,6
1980.	23,2	65,5
1990	27,4	78,3

Ovaj pregled "turističke gustoće" prikazan je za 1938. kao predratnu godinu (ranije je bio manji), a nastavlja se s 1960, jer tek o tada hotelijerstvo ima značajniji udio. Pokazatelji govore o sve većoj orijentiranosti ovog područja na turizam. Posebno je indikativan pokazatelj cjelokupne "gustoće", koji se približava odnosu jedan stanovnik: jedan krevet; treba naime znati da se mimo prijavljenih izdavao i velik broj neprijavljenih privatnih soba, vikendica i tzv. "vrtnih" kampova.⁵¹

Sljedeći pokazatelji mogli bi se izvoditi iz ukupne povezanosti ovdašnjeg gospodarstva s turizmom, uključujući i djelatnosti koje neposredno apsorbiraju turističku potrošnju odnosno sudjeluju u neposrednoj turističkoj ponudi. Tu su u prvom redu već spomenute djelatnosti: putnički promet (lokalni, prigradski, taksi, prijevoznici na moru), aerodrom, trgovina na malo, zanatstvo, PTT usluge i neke druge.

Uz poduzeće Aerodrom "Dubrovnik", koje je nakon otvaranja (1962) redovito ostvarivalo oko 3/4 prihoda iz prometa s turistima, najveći prihod ostvarivala je trgovina na malo. Prema ranijim anketama o potrošnji turista na dubrovačkom području, izlazi da je tijekom osam godina između 10 % i 15 % turističkih izdataka išlo na kupovanja u trgovini. Taj je odnos nešto smanjen u anketama 1983. i 1986, a manji udio kupovanja potvrđen je i 1987. u anketi TOMAS. Uglavnom, u svim zadnjim anketama udio izdataka za trgovinu bio je manji od 10 % ukupne potrošnje turista u mjestu turističkog boravka.⁵² S druge strane, neke procjene govore da je

50 Broj postelja prema spomenutoj evidenciji (TSO i drugi) a broj stanovnika prema procjeni za 1939. (Godišnjak banskih vlasti Banovine Hrvatske, Zagreb, 1940.), te prema popisima za godine 1961, 1971, 1981, (Statistički godišnjaci općine Dubrovnik) i u 1991. Statistički ljetopis Republike Hrvatske, 1992.

51 O tome svjedoči velik broj prijava za prekršaje i nekoliko napisa u Dubrovačkom vjesniku posljednjih godina.

52 Prema rezultatima anketa Zavoda za ekonomiku i planiranje, Dubrovnik, po godina od 1969. do 1976; anketa RZS, o stranim turistima, 1980; ankete Zavoda za satatistiku, Dubrovnik, za 1983. i 1986, i Institut za turizam, Zagreb, TOMAS anketa za 1987. godinu

potrošnja turista sudjelovala s više od 20% u ukupnom prometu maloprodaje na ovom području osamdesetih godina ovog stoljeća.⁵³

Prema procjeni (studiji) Instituta za turizam, Zagreb, u prometu PTT usluga ostvarivalo se od turista oko 25 % prihoda, u gradskom prometu (prijevozu) oko 25 % prihoda, u prihodima auto - taksista oko 60,8 %, u prijevozu putnika morem oko 61 % itd. Smanjenjem dijela prihoda od domicilnog stanovništva u gospodarskom području "ugostiteljstvo i turizam" te dodavanjem prihoda drugih spomenutih djelatnosti neposredne turističke ponude, Institut je procijenio da je u 1987 godini od turizma ostvareno 40,4 % ukupnog društvenog proizvoda u gospodarstvu općine (44,8 % ako se računa i isporučitelje s tog područja koji su opskrbljivali primarne nositelje ponude).⁵⁴ Ove podatke treba uzeti s rezervom jer neke računice pokazuju da je stvarni udio neposrednih nositelja turističke ponude bio veći.⁵⁵

Na raznim poslovima u području "ugostiteljstvo i turizam" bilo je 1990. godine na dubrovačkom području zaposleno prosječno oko 7.600 osoba, a na svim gospodarskim poslovima, vezanim za turizam (uključujući i druge gospodarske djelatnosti) radilo je preko 8.500 ljudi.⁵⁶ Osim toga, velik broj domaćinstava i pojedinaca ostvarivao je značajne prihode od turizma, različitim putovima, od izdavanja privatnih soba do drugih oblika komercijaliziranih individualnih aktivnosti, što nije evidentirano kroz pokazatelje gospodarskih djelatnosti. Tako je turizam ovdje pokretao daleko veću gospodarsku aktivnosti od statistički evidentirane, pa je u devetom desetljeću ovog stoljeća nesumnjivo dominirao u gospodarskoj strukturi ovog područja, generirajući gotovo 50 % ostvarenog narodnog dohotka.

53 S. Zanoni, Utjecaj turističke potrošnje na malotrgovinski promet, Turizam, 2/1979, i J. Brešković, Trgovina-značajan faktor u podmirivanju turističkih potreba, Nova trgovina, 5/1981

54 Studija Utjecaj turizma na lokalnu ekonomiju Dubrovačke rivijere, Institut za turizam, Zagreb, 1988, (podaci za 1987. godinu)

55 Rezerva je u prvom redu izražena za područje "ugostiteljstvo i turizam" jer realno u tom području daje više od 90 % prihoda, a prema tome i društvenog proizvoda, pa je procijenjenih 85,3 % ispod realnog. Pa i kad bi se ta procijena za to područje primjenila na konačne rezultate (prema Statističkom godišnjaku općine Dubrovnik, knj. IX/X) za 1987. godinu, uz zadržavanje procijenjenog udjela kod ostalih djelatnosti, konačni udio neposredne turističke ponude, u društvenom proizvodu općine bio bi preko 42 % (a procijenjeno je 40,4 %).

56 Procjena zaposlenosti na temelju podataka SDK prema završnim računima za 1990. godinu i ostalih izvora korištenih u ovom radu.

ZAKLJUČAK

Turizam je u XX. stoljeću odigrao značajnu ulogu u razvoju dubrovčkog gospodarstva. Od neznatnog udjela na početku stoljeća, gospodarske djelatnosti što su orijentirane na turizam ostvarile su dominantno mjesto u gospodarskoj strukturi dubrovačkog područja. Kroz proteklih 90 godina gospodarske djelatnosti koje čine izravnu turističku ponudu mijenjale su svoj položaju u strukturi područja, što je globalno moguće ilustrirati kroz dva karakteristična razdoblja: prvo do II. svjetskog rata, kad je turizam (i "turističke" djelatnosti) "hvatao korak" s razvojem vodećih gospodarskih djelatnosti područja poljoprivreda, pomorstvo, trgovina, i drugo nakon II. svjetskog rata, kad je postao dominantnom orijentacijom područja, a djelatnosti izravne turističke ponude izbile na prvo mjesto u gospodarskoj strukturi.

U razvoju turizma na ovom području vrhunac je dostignut sredinom osamdesetih godina, kada je ostvaren najveći opseg turističkog prometa i svakako najveća korist od toga. Kao što je u prvim godinama drugog razdoblja turistički promet pokazivao stalni, ali relativno spori rast, tako je u zadnjim godinama promatranog razdoblja (nakon 1985) zabilježeno sporo smanjivanje prometa. Razlozi toga smanjivanja svakako su podijeljeni između objektivnih i subjektivnih činilaca, ali je činjenica da je turistička ponuda pri kraju "posustala" u razvoju, premda je 1990. godine ostvarila visok udio u društvenom proizvodu i drugim pokazateljima gospodarske strukture.

Takvim razvojem turizam se u ovom stoljeću potvrdio kao najvitalnije područje koje je znatno promijenilo gospodarsku pa i socijalnu strukturu ovog prostora.

Dr. Antun Kobašić

TOURISM IN THE DEVELOPMENT OF DUBROVNIK ECONOMY DURING 20th CENTURY

Summary

Tourism has, in this century, played an important role in the development of Dubrovnik economy. An ever increasing tourist demand has stimulated the development of various activities in creating tourist supply. So these activities, during the past 90 years were steadily strengthening their position within the economic structure of Dubrovnik. Starting from an insignificant participation within that structure at the beginning of the century, these activities have become dominant highly participating in the social product of this region (over 50 %)

These activities representing the main segment of the direct tourist supply and grouped into "Catering and Tourism" (comprising hotel industry and travel agencies) have developed utmost. With regard to their importance they were steadily advancing in their rating within the economic structure. Therefore, in the first part of the analysed period (till the World War II) they held the modest 5th place; in the second part of that period (between the two World Wars) they took their 4th place; and at the end of the third part, i. e. at the end of the whole 90 year period they finally reached the 1st place within the economic structure of the Dubrovnik region.

Key words: *development, tourism, economy, tourist traffic, accommodation capacities, tourist activities.*